

AHMAD TAROZIY VA SANOYI' ILMLARI

Bekmurod Boyzoqov

ToshDO'TAU 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada turkiy tildagi ilk nazariy manba hisoblangan Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarining kompozitsiyasi, uning har bir bo'limi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, fors adabiyotshunosligida muhim manbalardan bo'lgan Muhammad ibn Umar Rodiyoniyning "Tarjimon ul-balog'a", Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam" va Atoulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" asarlari bilan qiyosiy aspektda o'rganilgan. g'

Kalit so'zlar: Sharq poetikasi, ilmi bade', aruz ilmi, qofiya, radif, badiiy san'atlar, she'r janrlari, muammo.

Abstact. The article talks about the composition of the work "Funun ul-Balogha" by Sheikh Ahmad Tarazi, which is considered the first theoretical source in the Turkish language, and about each of its sections. Also, it is studied in a comparative aspect with the works of Muhammad ibn Umar Rodiyani, "Tarjiman ul-Balogha", "Al-Mojam" by Shams Qays Razi, and "Badoye' us-Sanoye" by Atullah Husayni, which are important sources in Persian literature.

Keywords: Oriental poetics, science of bade', science of aruz, rhyme, radif, fine arts, poetry genres, problem.

Turkiy adabiyot qadimdan mavjud bo'lsa-da, adabiyotshunoslik va adabiy-tanqidiy qarashlarning shakllanishi ham shu davrlardan shakllangan. Adabiyotshunoslikning ilk elementlari turkiy adabiyot namunalarida bo'lsa-da, bu sohaga doir bizgacha yetib kelgan ilk nazariy manba bu Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziyning "Funun ul-balog'a" asari hisoblanadi.

"Funun ul-balog'a" 1437-yili yaratilgan va Amir Temurning nevarasi, Movarounnahrning o'sha paytdagi hukmdori Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek ibn Shohruh Mirzoga bag'ishlangan. [1,9] Taroziyning mazkur asari o'z davridagi adabiy hayot ehtiyoji va talablari asosida yuzaga kelgan, deyish mumkin. Chunki forsiy tilda she'r yozadigan iste'dod egalari, xususan, havaskor ijodkorlar uchun she'r qoidalari – aruz vazni, qofiya, she'riy san'atlar, she'rlarning janr xususiyatlari haqida kitoblar, turli qo'llanmalar ko'p edi. Turkiy tilda esa she'r va boshqa badiiy asar yozishga qiziqqan iste'dodli kishilar uchun bunday ilmiy qo'llanma, risolalar yo'q edi. O'zbek tilida asar yozishga, o'zbek adabiyotini boyitishga, uni rivojlantirishga bel bog'lagan qobiliyat egalari esa temuriy zoda Mirzo Ulug'bek davrida tobora ko'payib borar edi. Binobarin, Taroziyning bu asari o'zbek xalqining ma'naviy va madaniy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'langan edi.

Asardan anglashiladiki, Shayx Ahmad fors-tojik shoirlari ijodini juda yaxshi bilgan, ular asarlarining eng mukammal va mo'tabar qo'lyozma nusxalaridan foydalangan. Turkiyda she'riy parchalar, ba'zi badiiy san'atlarning misoli uchun keltirilgan bayt-u misralar aksariyat holda Taroziy qalamiga mansub hisoblanadi.

Asar muqaddima hamda alohida nomlangan besh qismdan iborat bo'lib, ular muallif tomonidan muqaddimaning so'ngida quyidagicha ma'lum qilingan: 1. She'r qismlari va she'riy janrlar muammosi. Mazkur qismda shayx Ahmad Taroziy she'r nav'lariga to'xtalib, ularni shakl va mavzu jihatdan tahlil qiladi hamda o'nta she'riy shaklning ta'rifini keltiradi. 2. Qofiya va radif muammolari. Ushbu qismda muallif qofiya hamda radifni nazariy jihatdan o'rganadi, ushbu she'r unsurlarini chuqur va puxta sharxlab, qofiyaning 5 ta (mutavotir, mutarodif, mutadorik, va mutakovis), keyinchalik fors olimlari qo'shgan 3 (mutasoviy, mutarojih, mutazjiyd) – jami 8 ta turini tushuntirib beradi. 3. Badiiy san'atlar muammosi. Ushbu qismda musulmon Sharqi mumtoz adabiyotida “ilmi badii” deb nomlangan sohaga tegishli bo'lgan she'riy san'atlar tadqiq qilinadi; jami 97 ta badiiy san'at sharhlanib, arab, fors va turkiy tilda yozilgan she'rlardan misollar keltiradi. 4. Aruz vazni muammolari. Risolaning ushbu qismida aruz tizimiga bag'ishlangan bo'lib, unda muallif aruz bahrlarini tadqiq qiladi. 5. Muammoning usul va qoidalari haqida. Mazkur qismni o'z ichiga oluvchi sahifalar bizga ma'lum qo'lyozmada mavjud emas. Devin de Uisning aytishicha, “Funun ul-balog'a”ning mazkur nusxasi kuchli bo'ronda yoqqan yomg'irda ko'plab qo'lyozmalar qatori jiddiy shikastlangan. [2,270]

Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” risolasi turkiy mumtoz poetika olamida alohida mavqe va ahamiyatga ega asardir. Avvalo, risolaning turkiy tilda bitilganligi eng ustuvor xususiyat hisoblanadi. Shu ma'noda “Funun ul-balog'a” o'zidan keyin yaratilgan turkiydagi ko'plab adabiy-nazariy manbalar uchun asos vazifasini o'tadi. Jumladan, bugungi mumtoz adabiyotshunoslik masalalarini yorituvchi qo'llanma, darslik va ilmiy risolalarning tub ildizlari Taroziy qarashlariga bilan mutanosib.

Shayx Ahmad o'tmishdoshlarining nazariyaga oid asarlarini diqqat bilan o'rganib chiqqan va ularning ustun jihatlarini olgan yoki kamchiliklarini to'ldirishga harakat qilgan. Masalan, o'tmishda yaratilgan adabiyot nazariyasiga doir ko'p asarlar ma'lum bir adabiy turni qamrab olgan bo'lsa, muallif esa barcha turlariga to'xtalib o'tadi.

“Funun ul-balog'a”ni fors adabiyotshunosligiga oid bir qancha nazariy manbalar bilan qiyoslashimiz mumkin. Quyida shu xususda so'z yuritamiz.

Muhammad ibn Umar Rodiyoniyning “Tarjimon ul-balog'a” asari. “Tarjimon ul-balog'a” asarida muallif haqida ma'lumot uchramaydi. Umar Rodiyoniyning bizgacha yetib kelgan yagona hisoblangan asari XI asarning 80-yillarida yozilgan. Asar arab tilida yozilgan Imom Nasr ibn Hasan Marg'inoniyning “Mahosin ul-kalom” asari ta'sirida yaratilgan. Muallifning o'zi asar so'zboshisida buni alohida ta'kidlab o'tgan. “Va ommal bobhoi in kitobro dar tartibi fusuli “Mahosin ul-kalom”, ki Xoja Imom Nasr ibn al-Hasan... nihodaast, taxrich kardam va az tafsiri vay misol giriftam va laqabashro “Tarjumon ul-balog'a” ixtiyor kardam”. [3,145] “Tarjimon ul balog'a”da 73 ta badiiy san'atlar tasnif qilinib, Qur'oni Karim va Hadisi sharif bilan birga arab va fors shoirlari ijodiga ham murojaat qilinadi. 60 ga yaqin shoirlar she'rlaridan namunalar keltiriladi. Haqiqatan, risolada nazariy

fikrlarning isboti tariqasida, arab tilidagi asarlardan farqli ravishda, fors tilining badiiy imkoniyatlarini yaqqol ko'rsatib beruvchi shu tilning ijod mahsullaridan misollar keltiradi. Olimlar bu asar fors tilida shu turda yaratilgan keyingi asarlar uchun asos bo'lganini ta'kidlaydilar.

Shamsiddin Qays Roziyning "Al-mo'jam fi ma'oyiri ash'or ul-ajam" ("Fors she'riyatining qoidalari jamlanmasi") asari. "Al-mo'jam" asari Muqaddima, 2 asosiy qism va xotimadan iborat. Asarning birinchi qismi aruz ilmiga bag'ishlangan bo'lib, 4 bob asosida aruz ilmi nazariyasi tushuntiriladi. [4,12] To'rt bobning dastlabki bobi aruz istilohining izohiga bag'ishlangan bo'lib, olim istilohlarni sharhlashda ma'lum tartibga rioya qiladi.

Dastlab, bu istilohlarning asl lug'aviy ma'nosini keltirib, so'ng atama sifatidagi ma'nolarini tushuntiradi. Ikkinchi bobda rukn, juzv va vaznlar baytlar misolida izohlanadi. Birinchi qismning uchinchi bobida esa zihoflar, tarmoq ruknlar tahlilga tortiladi. To'rtinchi bobda aruz doiralari, qadim va hadis bahrlarga oid nazariy ma'lumotlar baytlar va ularning taqti'lari asosida tahlil qilinadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Qays Roziy o'zigacha bo'lgan davrlarda yaratilgan arab va fors tilidagi aruz ilmiga oid deyarli barcha risolalar bilan tanish bo'lgan, ularga murojaat qilgan, bahsga kirishgan. "Al-mo'jam"ning ikkinchi qismi esa qofiya hamda badiiyat ilmiga bag'ishlangan. Qays Roziy birinchi qismdagi an'anani davom ettirgan holda dastlabki bobda she'riyat va qofiya, radif istilohlari, qofiyaning she'riyatdagi ahamiyati, qo'llanish o'rinlari borasida ma'lumot beradi. [5,145]

Atoullloh Husayniyning "Badoye us-sanoye" asari. Ushbu risola muallifi Alisher Navoiyning zamondoshi va ustoz Atoullloh Husayniydir. Asar ilmi badi'ga bag'ishlangan bo'lib, uni yaratishda faqat arab balog'atshunos olimlarining asariga tayanmay, o'ziga bo'lgan bo'lgan forsiy manbalardan ham yaxshi xabardor bo'lib, ulardan foydalanganligi biz yuqorida nomlari aytgan manbalardan afzaldir.

Asarda muallif arab balog'atshunoslari kabi balog'at ilmini ma'oni, bayon va badi' emas, lafziy go'zalliklar, ma'naviy go'zalliklar va lafziy-ma'naviy go'zalliklar deb guruhlaydi. Bu haqda Atoullloh Husayniy shunday deydi: "nutq go'zalliklari uch qism bilan cheklanur ul jihatkim, har go'zallik yo ma'no go'zalligidir, yo lafz go'zalligidur yoxud lafz-u ma'no go'zalligining yig'indisining go'zalligidur". [6,34] Atoullloh Husayniyning "Badoyi' ussanoyi" asari ilmi badi'ga bag'ishlangan bo'lsa-da, uning "Muqaddima"sida keltirilgan aruz ilmi bilan bog'liq qarashlari ko'z oldimizda muallifning yetuk aruzshunos sifatida gavdalantiradi.

Mazkur asar debocha, muqaddima, 3 san'at turi va xotimadan iborat: debocha kitobning yozilish sababi, muqaddima aruz vazni va zihoflari xususida bo'lib, 1-bobda 60 ta lafziy san'at, 2-bobda 63 ta ma'naviy san'at, 3-bobda 23 ta lafzi-ma'naviy san'at to'g'risida ma'lumot berilgan. Xotima 2 qismdan iborat: birinchisida she'rning ma'no bilan bog'liq illatlari haqida fikr yuritilib, 2-bobda 15 ta atamaga izoh berilgan.

Shayx Ahmad Taroziy va fors fors tilida yaratilgan ilmiy risolalar (aynan Umar Rodiyoniyning “Tarjimon ul-balog‘a”, Shamsiddin Qays Roziyning “Al-mo‘jam ma‘oyiri ash‘ori fil Ajam” va Atoulloh Husayniyning “Badoye’ us-sanoye” asarlari) bilan muqoyasa qilib, quyidagi xulosalarni qilishimiz mumkin: “Funun ul-balog‘a” asari semantik-struktur jihatdan boshqa risolalardan keng diapozonni qamrab olishi bilan farqli va ayni shu jihati boshqa asarlardan ko‘ra universal risola ekanligiga da‘vo qiladi. Ya‘ni “Tarjimon ul-balog‘a” va “Badoye’ us-sanoye” asarlari mumtoz poetikaning aynan badi‘ ilmi yoki aruz ilmiga bag‘ishlangan bo‘lsa, Ahmad Taroziyning asari esa ilmlar uchligi (arzu ilmi, qofiya ilmi va badi‘ ilmi) haqida so‘z yuritadi. Shamsiddin Qays Roziyning “Al-mo‘jam” asari bu borada “Funun ul-balog‘a” bilan bahslashga oladigan asar. Ammo ushbu asarlarda “Funun ul-balog‘a”dagi kabi she‘rlarning janr xususiyatiga tafsil to‘xtalmagan. Umar Rodiyoniy o‘z asari haqida Imom Nasr ibn Hasan Marg‘inoniyning “Mahosin ul-kalom” asari ta‘sirida yaratilganini ta‘kidlab o‘tsa, “Al-mo‘jam” esa Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr”, Bahromi Saraxsiyning “G‘oyat ul-aruzayn” asarlaridan foydalangan bo‘lsa, “Badoye’ us-sanoye”da esa o‘z nazariy qarashlarini ifoda etishda “Al-mo‘jam” va Nosiriddin Tusiyning “Me‘yor ul-ash‘or” asarlariga qayta-qayta murojaat qilinadi. “Funun ul-balog‘a”da Ahmad Taroziy o‘ziga bo‘lgan davrdagi barcha arabiy-forsiy manbalardan xabardorligi sezilsa-da, aynan biror risolani tilga olmasligi muayyan bir asarni asos qilib olmaganidan dalolat beradi. Ya‘ni muallif salafining nazariy qarashlarini tanqid qilib, bahsga tortmasdan, barchasini umumlashtirish yo‘lidan boradi. Ahmad Taroziyning asarida nazariy qarashni quvvatlash uchun o‘tmishdoshlari kabi Qur‘oni karim, Hadisi sharif, arabiy hikmatli so‘zlar va forscha she‘riy parchalar havola etishi bilan yuqorida forsiy manbalar bilan bir xillikni kasb etsa-da, turkiy tilda yaratilgani uchun turkiy tildagi parchalarni ham keltirib, uch xil tildagi manbalar orqali xilma-xillik kasb etgan.

Adabiyotlar

1. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul-balog‘a. – T.: Xazina, 1996.
2. O‘zbekistonda xorijiy tillar ilmiy-metodik elektron jurnali, № 4(23)/2018. Yusupova D. “Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida turkiy aruz masalasi”.
3. Muntaxabi “Tarjimon ul-balog‘a” va “Hadoyiq us-sehr”. – D.: Donish, 1987.
4. Shamsi Qaysi Rozi, Al-Mo‘jam/tahiyagar va muallifi lug‘ot va tavzehot U Toirov. – D.: Adib, 1991.
5. Meros Sharqshunoslik, 2/2020. Orzigul Hamrayeva. Shamsiddin Qays Roziyning “Al-mo‘jam fi ma‘oyiri ahs‘or al-ajam” asari tadqiqi.
6. Atoulloh Husayniy. Badoyi’ us-sanoyi’. Forschadan A.Rustamov tarjimasini. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1981.